

Bulut Motifinin Arkaik Temelleri ve Hz. Peygamber’i Gölgeleyen Bulut Rivayetleri

ZEYNEP CANAN KOÇAK

z.canankocak@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-1693-6132>

Öz

Tarih sürecinin akışı çağların yanı sıra kültürlerin, toplumların, insanların ve bakış açılarının değişimini de beraberinde getirir. Buna binaen insanların, içinde buldukları çağın, kültürün etkisiyle oluşturdıkları anlam dünyası da süreç aktıkça değişime uğrar ve bu değişim anlam dünyasının aynalarından biri olan dilde kendini gösterir. Anlam dünyasının değişimi bazen kelimelerin bazen ise kelimelere yüklenen anlamların değişimi şeklinde ortaya çıkar. İşte dil ve anlamın bu kaygan yapısı sebebiyle belli bir döneme ait bir metnin, motifin, deyimmin... anlaşılabilmesi için öncelikle o dönemin dil ve anlam dünyasının çözümlenmesi gerekir. İşbu makale, söz konusu hususları dikkate alarak, İslamî literatürün erken kaynaklarında yer alan bulut ve gölge metaforunu o günün anlam dünyası içerisinde görmeye çalışmakta ve bu doğrultuda nakledilmiş rivayetlere bir de o açıdan bakmayı teklif etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Bulut, Gölge, *Sekîne*, Metafor, Rivayet

Abstract

The Background of the Cloud Motif and the Narrations of ‘the Cloud Shadowing the Prophet’

The flow of the history brings along the changes of cultures, societies, people and perspectives as well as the ages. Therefore the semantic world that people create through the influence of the age and culture they are in changes during the historical process and this change reflects in the language, one of the mirrors of the semantic world. The change of the semantic world sometimes occurs in the form of changes in the meanings of the words, and sometimes in the words. Because of this slippery nature of language and meaning, in order to understand a text, a motif, an expression... of a certain period, it is first necessary to decode the language and the semantic world of that period. This article, taking into account these matters, tries to see the cloud and shadow metaphor that takes place in early sources of Islamic literature, through its own semantic world and then offers to look at the related narrations from this perspective.

Keywords: Hadith, Cloud, Shadow, Metaphor, Narration.

Giriş

Edebi metnin; içine doğduğu dilin yapısını genişlettiği, dağarcığını zenginleştirdiği, gündelik dilde sapmalar oluşturduğu fakat bununla birlikte bağlı bulunduğu kaynak dilin temel kurallarıyla -çatışmalı da olsa- doğrusal bir ilişki kurduğu ve kendini oluştururken kullandığı dil üzerinden gelen uzlaşımları baştan kabul ettiği¹ belirtilmektedir. Dinî metinler olarak nitelenmekle beraber bir dil ve edebiyat üzerinden nazil ve varid olmaları, aynı hususun ayet ve hadisler için de geçerli olmasını beraberinde getirir. Ayet ve hadisler, muhatap kitlesinin diline katkıda bulunmakla beraber aynı zamanda o dilin zihinde ördüğü ağlara da bağlıdır. Buna binaen, Allah, muhatap seçtiği insanlara yeni ve bilinmeyen bir dille konuşup onlardan bu yeni dili öğrenerek buyruklarını anlamalarını beklemez; onlara kendi dilleriyle hitap eder.² Bunun yanında insanlara dili başka ve ancak tanışıp dilini çözdükçe anlaşılması mümkün bir kimseyi aracı olarak göndermez; kendi içlerinden ve aynen kendileri gibi konuşan bir peygamber gönderir.³ Bu durumu ifade eden ayetler, hem Allah'ın insanlarla kendi zihin dünyaları üzerinden iletişim kurduğuna hem de Hz. Peygamber'in bu zihin dünyasıyla irtibatına işaret eder.

Ayet ve hadislerin dil ile irtibatı, onları anlamının, dillerini bilmeyi gerektirdiği anlamına gelir. Bununla beraber bir dili bilmenin yalnızca birebir sözcük anlamı bazında o dilin bilgisine sahip olmak manasına gelmediği açıktır. Zira, bir dildeki mecazların, deyimlerin... vs. literal karşılıklarının aslında dildeki anlamlarını karşıladıklarını söyleyemeyiz. Mesela, “aklına kurt düşmek” ifadesindeki kelimelerin tek tek literal anlamlarından yola çıkarak bu deyimle dile getirilmek istenen anlama ulaşmak mümkün değildir. Tüm bunlar bize, bir metni, onun kelime manalarını bilmenin yanında kelimelerinin zihinlerde karşıladığı anlam dünyasını da bilerek anlama imkanı bulabileceğimizi gösterir. Bu ise, kelimelerin tarihini, yani kelimelerin tarihsel süreçte üstlendikleri manaların tarihini bilmeyi gerektirir. Sözkonusu durum dinî metinleri anlama hususunda daha da önemlidir; zira bir Kur'an ayetinin veya hadis metninin ne demek istediğine yalnızca kelimelerinin literal karşılıkları verilerek değil, yanı sıra kullanıldıkları zaman ve zeminde ne anlam ifade ettikleri de öğrenilmek suretiyle ulaşılabilir. Aksi takdirde,

¹ Oktay Yivli, “Metaforların Yorumlanması Sorunu,” *Türk Dili Dergisi* 67:783 (2017), ss.57-58.

² 43/ez-Zuhrûf:3.

³ 14/İbrâhîm:4.

dinî metinlerin vermek istediği mesajları anlama konusunda sapmalar olacağı muhakkaktır.

Bu çalışma, metinlere, sahip oldukları tarih görmezden gelinerek yaklaşılmasının ne türden sonuçlara yol açtığını bir örnek üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu meyanda, ‘bulut’ ve ‘gölge’ motiflerinin Hz. Peygamber öncesi süreçteki kullanımları dikkate alınmak suretiyle, başının üzerinde duran bir bulutun onu gölgelendirdiğine dair kaynaklarda yer alan rivayetler değerlendirilmiştir.

1. Eski Dünyada İlahi Bir Tezahür: “Bulut”

Günümüz bakış açısından farklı bir yaklaşımla eski dünya insanların, genel olarak doğaya, özel olarak doğadaki birçok varlığa kutsal anlamlar yükledikleri bilinmektedir. Onların dünyasında –Nasr’ın tabiriyle– çeşitli hayvanât ve nebatât, ilahi kudretin doğrudan tecellileri hükmüne geçerek bir anlamda insan ve ruh âlemi arasında bir köprü vazifesi görürler.⁴ Bu durum yalnızca doğadaki canlılar için geçerli de değildir. Schimmel’in ifadeleriyle onlar, taşlara baktıklarında dahi korku duymuşlardır ki buna binaen Eski Sami Dinleri’nde olağandışı biçimleri olan taşları güç, yani “mana”yla dolu kabul etmişlerdir.⁵ Söz konusu dünyada dağlar Tanrıların mekanları olarak düşünülmüştür;⁶ ırmaklar zannedildiği gibi yalnızca bu dünyaya ait değildir.⁷ Bu yaklaşımın izlerini Kur’an’da da görmek mümkündür; öyle ki pek çok ayette yerde ve gökte var olan her şeyin Allah’ı tesbih ettiğinden bahsedildiği ve bunların insanı Allah’a ulaştıracak birer ayet olarak takdim edildiği görülür.⁸ Aynı bakış açısının hadislerde de örneklerine tesadüf etmek mümkündür.⁹ Dolayısıyla İslami dönemde de âlemde yaratılmış her bir varlığın –asla bir tapınma nesnesine dönüştürülmeden– ilahi alanla ilişkili olduklarına dikkat çekilir. Anlaşılan o ki, bu yaklaşımda, doğa, günümüzdeki genel anlamıyla yalnızca fiziki olaylar örgüsünden müteşekkil bir olgu, doğadaki her bir varlık da yalnızca bu mekanik örgünün mekanik birer parçaları olarak yorumlanmazlar. Dolayısıyla tabiat onların nazarında aynı zamanda ilahi anlamlarla doludur ki bu sebeple dağlar, taşlar, ağaçlar, rüzgarlar, yağmurlar ve bulutlar... zaman zaman kutsal hüviyetleriyle de karşımıza çıkarlar.

⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, terc. Şehabettin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s.166.

⁵ Annemarie Schimmel, *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*, terc. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2004), s.20.

⁶ Schimmel, *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*, s.23.

⁷ Schimmel, *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*, s.30.

⁸ 2/el-Bakara:164; 3/Âlu ‘İmrân:190-191; 17/el-İsrâ’:44; 21/el-Enbiyâ’:30-32; 24/en-Nür:41.

⁹ Muslim, Selâm, 148 (no.2241); et-Tirmizî, Hâcc, 14 (no.828).

Bu bakış açısı yalnızca İslam dönemi metinlerinde değil Yahudi ve Hıristiyanlara ait kutsal metinlerde de kendini gösterir. Bulut rivayetlerine geçmeden evvel Ehl-i Kitap kültüründe yer alan bulut motifine yüklenen bazı anlamlara ana hatlarıyla değinmek bu yüzden faydalı olacaktır.

2. Ehl-i Kitap Literatüründe ‘Bulut’ Metaforu

Ehl-i Kitap metinlerinde, bulut motifinin ve bununla ilişkili birçok hadisenin Tevrat’ta ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı görülür. Mesela Tanrı’nın Mısır’dan çıkış güzergahı boyunca İsrailoğulları’nın önünde gittiği, gündüz onlara yol göstermek amacıyla bir bulut sütunu, gece ise bir ateş sütunu kullandığı ve bu iki sütunu hiçbir zaman onların önünden ayırmayacağına dair sözü Çıkış Kitabı’nda yer almaktadır.¹⁰ Yine Tevrat’ın ilk beş kitabı içerisinde zikredildiğine göre bu bulut sütunu yol boyunca onların korunması için önlerinde ve arkalarında hareket etmekte,¹¹ gündüz vakti onların üzerinde durmaktadır.¹² Hatta İsrailoğulları yolculuk sırasında nerede durulup kamp yapılacağına, ne zaman tekrar hareket edileceğine onlara yol gösteren bu buluta bakarak karar vermektedirler. Bulut nerede durursa oraya kamp kurmakta, bulut kamp çadırının üzerinden kalktığına ise yola devam etmektedirler.¹³

Tevrat’a göre, Tanrı’nın gündüzleri bir bulut sütunu geceleri ise bir ateş sütunu ile İsrailoğulları’na eşlik ettiği Mısırlılar tarafından da malumdur. Bu sebeple Tanrı İsrailoğulları’na kızıp da onları yok etmekle tehdit ettiği vakit, Musa şöyle der:

Ama bu halkı kuvvetinle içinden çıkarmış olduğun Mısırlılar duyacaklar. Ve bu ülkenin sakinleri hakkında (neler neler) söyleyecekler! (Ne de olsa Mısırlılar) Senin, Aşem, bu halkın içinde olduğunu; senin, Aşem, onlara göz göze görüldüğünü, bulutun onların üstünde durduğunu ve senin, gündüzleri bir bulut sütunu ve geceleyin de bir ateş sütunu ile ilerlediğini duyular. (Şimdi) bu halkı tek bir adammış gibi öldürürsen, senin ününü duymuş olan bu uluslar şöyle diyeceklerdir: Tanrı onlara (verceğine dair) yemin etmiş olduğu ülkeye bu halkı getirme kabiliyeti olmadığından onları çölde öldürdü.¹⁴

Talmud’da İsrailoğulları’na yol gösteren bulut sütununun Harun’a lütfedilmiş olduğu, Harun öldüğü vakit ise görünmediği ve hatta bulut görünme-

¹⁰ Mısır’dan Çıkış, 13:21.

¹¹ Mısır’dan Çıkış, 14:20; Yasanın Tekrarı, 1:33.

¹² Çölde Sayım, 10:34.

¹³ Çölde Sayım, 9:17-18; 10:11-12; Yasanın Tekrarı, 1:33.

¹⁴ Çölde Sayım, 14:13-16.

yince Ken'anlıların İsrailoğulları'yla savaşmak için engelin kalktığını düşündükleri ifade edilir. Bununla beraber bulut sütununun tekrar Musa için lütfedildiği fakat Musa ölünce artık tamamen kaybolduğu belirtilir.¹⁵

İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışları sırasında Tanrı tarafından bir bulut eşliğinde korunup kollandıklarına dair anlatıyı yalnızca Tevrat'ın ilk beş kitabı içerisinde görmeyiz. Bu hadise Tevrat'ın diğer bölümlerinde¹⁶ de Yeni Ahit'te de hatırlatılır.¹⁷

Kitab-ı Mukaddes içerisinde bulut sadece İsrailoğulları'nın çıkış macerasının anlatıldığı bölümlerde geçmez. Tanrı'nın İsrailoğulları'nın yanında olduğunu gösteren bir metafor olarak bulut sıkça zikredilir. Örneğin, halka göklerden yiyecek yağdıran Tanrı'nın kendisini çölün üzerinde bir bulutla onlara hissettirdiği aktarılır.¹⁸ Suleyman peygamberin “Ya Rab, karanlık bulutlarda otururum demiştin. Senin için görkemli bir tapınak, sonsuza dek yaşayacağım bir konut yaptım” ifadelerinde de bulut yer alır.¹⁹

Musa'nın Sina'da Tanrı'yla konuşması sırasında da bulut motifi karşımıza çıkar. Tevrat'ta geçen ifadelerle göre Tanrı, Musa'ya halkın toplandığı sırada kendisine ‘bulutun en yoğun kısmı içerisinde’ geleceğini, böylece onların da konuşmaya şahit olacaklarını ve ebediyen Musa'ya inanacaklarını söyler.²⁰ Üç gün sonra gök gürlemeleri ve şimşekler başlar. Dağın üzerinde yoğun bir bulut vardır. Musa İsrailoğulları ile beraber dağın eteklerinde hazır durur ve sonra dumanlar içerisinde dağ titremeye başlar ve nihayetinde Tanrı, Sina'nın zirvesinde açığa çıkar.²¹ Bir diğer örnekte, Tanrı taş levhaları vermek için Musa'yı bulutların içinden Sina'ya çağırır, Musa bulutun içine girerek dağın zirvesine çıkar ve orada kırk gün kırk gece kalır.²² Talmud anlatılarına göre bulut dağın etrafını tam 6 gün boyunca sarmış ve 7. günde Musa bulutların arasından Sina'ya çıkmıştır.²³ İkinci levhaların verildiğine dair anlatıda da Tanrı'nın bir bulutla açığa çıktığı ve Musa'yla beraber bulunduğu zikredilir.²⁴

Bulutun bazen aşağıya indiği ve Tanrı'nın bu şekilde Musa ile konuştuğu da görülür. Mesela, Mısır'daki bolluğu bulamayınca hallerinden şikayet eden

¹⁵ *The Babylonian Talmud*, Ta'anith, 9a. Ayrıca bkz. Sotah, 33b. (London: The Soncino Press, 1935-1978).

¹⁶ Nehemya, 9:12; 9:19.

¹⁷ I. Korintliler, 10:1.

¹⁸ Mısır'dan Çıkış, 16:4-10.

¹⁹ I. Krallar, 8:12-13; II. Tarihler, 6:2.

²⁰ Mısır'dan Çıkış, 19:9.

²¹ Mısır'dan Çıkış, 19:15-20; Yasanın Tekrarı, 4:10-11; 5:19.

²² Mısır'dan Çıkış, 24:13-17.

²³ Yoma, 3b.

²⁴ Mısır'dan Çıkış, 34:1-5.

İsrailoğulları'nın sızlanmaları üzerine²⁵ Tanrı bir bulut içerisinde inerek Musa'ya hitapta bulunur.²⁶ Bir diğer kısımda Musa'nın, kendisine ait olan çadırı alıp da kamp bölgesinin dışına kurduğu, buraya 'Toplanma Çadırı (*Mişkan*)'²⁷ adının verildiği ve bundan sonra Tanrı'yı arayan herkesin bu çadıra gittiği aktarılmaktadır. Musa bu çadıra doğru girdiğinde ise hemen bir bulutun alçalarak çadırın girişinde durduğu, Tanrı'nın bu şekilde Musa ile konuştuğu ve bulut sütununun çadırın önünde durduğunu gören halkın kendi çadırlarının önünde eğildikleri ifade edilmektedir.²⁸ Hatta Musa hakkında olumsuz bazı sözler eden Harun ve Meryem'in bu toplanma çadırına çağrıldıkları, bu kez onlar da Musa'nın yanındayken bulutun çadıra indiği ve Tanrı'nın onlarla konuştuğu,²⁹ konuşma bittikten sonra ise bulutun çekildiği yer almaktadır.³⁰ Bir başka bölümde Musa'nın ölüm zamanı yaklaştığında Yeşua ile beraber toplanma çadırına çağrıldığı, ikisi hazır olunca bulutun aşağı inerek çadırın girişi yakınında durduğu ve bulut sütunu içerisinde görünen Tanrı'nın onlarla konuştuğu anlatılmaktadır.³¹

Tanrı, toplanma çadırının nasıl yapılacağına dair talimatlar verirken aynı zamanda çadırın içerisine konacak eşya hakkında da talimatlar verir. Bu eşyalardan biri tüm ölçüleri ve malzemeleri Tanrı tarafından belirlenmiş olan bir sandıktır ki Tanrı daha sonra bu sandık üzerine yapılan iki *Keruvim*'den³² konuşacaktır.³³ Bulut motifi bazen de işte bu sandıkla beraber zikredilir. Örneğin Musa'ya söz konusu sandığa yaklaşmaması konusunda Harun'u uyarmasını buyuran Tanrı, aksi takdirde Harun'un öleceğini söyler. Zira Tanrı bu sandığın kapağı üzerinde yer alan bir bulut içerisinden görünmektedir.³⁴ Yine sandığın Süleyman peygamber döneminde taşınıp da mabetteki

²⁵ Çölde Sayım, 11:1-24.

²⁶ Çölde Sayım, 11:25.

²⁷ Bulutun, toplanma çadırının kurulması aşamasında da yere indiğinden bahsedilmektedir. Musa Tanrı'nın talimatları doğrultusunda *Mişkan*'ı kurduğu ve hazırlığını bitirdiği sırada bulutun bu çadırın kapısını kapladığı, hatta bulut çadırın üzerine çöktüğü için Musa'nın çadırın içine giremediği ifade edilmektedir. Bkz. Mısır'dan Çıkış, 40:34-35.

²⁸ Mısır'dan Çıkış, 33:7-10.

²⁹ Çölde Sayım, 12:1-5.

³⁰ Çölde Sayım, 12:10.

³¹ Yasanın Tekrarı, 31:14-15. Musa ve Harun gibi Samuel'in de Tanrı'ya yakaranlardan olduğu ve Tanrı'nın onların hepsiyle bulut sütunu içerisinden konuştuğu Mezmurlar'da da dile getirilmektedir. Bkz. Mezmurlar, 99:6-7.

³² Ahit sandığının kapağında kanatlarını germiş şekilde yer alan iki meleik figürü. Bkz. Moşe Farsi, *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2010), Bereşit (1. Kitap), s.513.

³³ Mısır'dan Çıkış, 25:10-22.

³⁴ Levililer, 16:2.

yerine konulduğu vakit mabedi bulutun doldurduğu, bu sebeple kahinlerin görevlerine devam edemedikleri kaydedilir.³⁵

Yukarıda, Mısır'dan çıkışları sırasında bulutun İsrailoğulları'na eşlik ettiğinin Yeni Ahit'te hatırlatıldığına değinmiştik. Bu, bulut metaforunun kullanımına dair Yeni Ahit'le ilgili tek örnek değildir. Mesela, İsa'nın öğrencileriyle beraber bir dağa çıktığı, orada konuşurlarken parlak bir bulutun onlara gölge saldığı, buluttan gelen sesin ise "Sevgili oğlum budur, ondan hoşnudum. Onu dinleyin" dediği ifade edilir.³⁶

Dünyanın sonunda Mesih'in geleceğine ilişkin haberlerde halkların "İnsanoğlu'nun gökteki bulutlar üzerinde büyük güç ve görkem ile geldiğini göreceklere" zikredilir.³⁷ Hatta o gün hayatta olanların, onu karşılamak için bulutlar içinde alıp götürüleceklerinden de bahsedilir.³⁸ Ayrıca Daniel'in düşlerinde de "insanoğluna benzer birini göğün bulutlarıyla beraber gelirken gördüğü"ne dair ifadeler³⁹ aynı metaforun burada da yer aldığı anlamına gelir. Yuhanna'nın görümlerindeki bulutun ise bazen bir meleği sarmış olduğu,⁴⁰ bazen insanoğluna benzer birini taşıdığı⁴¹ bazen de peygamberlerle beraber göğe yükseldiği⁴² görülür.

Yukarıdaki örnekler incelendiği takdirde 'bulut' ifadesinin Kitab-ı Mukaddes içerisindeki kullanımlarında kastın, kelimenin yalnızca literal anlamı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bulutun, İsrailoğullarının ilahi inayete mazhar olduğuna dair anlatımlarda devreye girdiği, onların Tanrı tarafından korunup kollandıklarına, dikkate alındıklarına işaret eden ayetlerde zikredildiği görülmektedir. Buna binaen Tora tefsirinde 'bulut'un Tanrı'nın mevcudiyetini temsil eden bir sembol olduğu ifade edilmiştir.⁴³ Yine 'bulut'un, *şehinayı* (*şekhina*, *şekina*) simgelediğine dikkat çekilmiştir⁴⁴ ki *şehinanın*, Tanrı'nın yeryüzündeki mevcudiyetini tanımlamak için kullanılan bir terim olduğu

³⁵ I. Krallar, 8:6-10; II. Tarihler, 5:7-14.

³⁶ Matta, 17:1-5; Markos, 9:2-7.

³⁷ Matta, 24:30; Markos, 13:26; Luka, 21:27. Ayrıca bkz. Matta, 26:64; Markos, 14:62.

³⁸ I. Selanikliler, 4:17.

³⁹ Daniel, 7:13.

⁴⁰ Vahiy, 10:1.

⁴¹ Vahiy, 14:14.

⁴² Vahiy, 11:12.

⁴³ *Tora ve Aftara*, Bamidbar (4. Kitap), 9:15'le ilgili açıklama, s.175.

⁴⁴ *Tora ve Aftara*, Şemot (2. Kitap), 33:10'la ilgili açıklama, s.441. Bu ifadelerden yola çıkılarak *şehinanın* yalnızca bulut görünümünde ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Zira bulut *şehinanın* türlü tezahürlerinden yalnızca biridir. Yukarıda zikredildiği üzere Tanrı'nın İsrailoğulları'na gündüz bulut, gece boyunca ise ateş sütunu ile kendini göstermiş olmasından da bu durum anlaşılabilir. Bunun yanı sıra Tanrısal tezahür olan *şehinanın* hem bulut hem de farklı şekillerdeki görünümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Joshua Abelson, *The Immanence of God in Rabbinical Literature* (Londra: MacMillan, 1912), ss.82-382.

belirtilmektedir.⁴⁵ *Şehinanın* her ne kadar fiziki bir tezahür ile bağlantılı olarak kullanılsa da Tanrı'nın evrensel ve görünmez varlığını temsil ettiği,⁴⁶ ilgili ayetlerde ise Tanrı'nın “bulut ya da ateş sütunu içerisinde görünen varlığı” anlamına gelip varlığını bir işaret içinden dolayı göstermesi ve orada konuşması anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir.⁴⁷ Bu meyanda ‘bulut’un Musa tarafından yapımı tamamlanan Toplanma Çadırı’nı kapladığına dair ifadeler,⁴⁸ *şehinanın* oraya indiği şeklinde anlaşılmış;⁴⁹ Çıkış, 33:10’da halkın Toplanma Çadırı’nın önündeki bulutu görünce ayağa kalkarak eğildiklerine dair anlatım, onların bulut değil *şehina* karşısında eğildikleri şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁰

3. Anahatlarıyla İslam Kaynaklarında Bulut Metaforu

3.1. Bulut ve *Sekîne*

El-Bakara suresinde, yukarıda zikredildiği üzere, İsrailoğulları ile alakalı olarak:

[Tih sahrasında] bulutu üzerinize gölge yaptık, size kudret helvası ve bildircin indirdik ve ‘İhsan ettiğimiz şu güzel rızıklardan yiyeceğin’ dedik. Fakat onlar bu nimetlere nankörlük ettiler. Böylece Bize değil kendilerine nankörlük etmiş oldular.

ifadeleri yer alır.⁵¹ Ayrıca el-A^c rāf suresinde de aynı olayın hatırlatıldığı ve ‘bulut’un yer aldığı görülür.⁵²

Eṭ-Ṭaberī (ö.310/923), ayette geçen “وَوَطَّأْنَا عَلَيْكُمُ الْعَمَامَ” ifadesindeki *el-gamām* kelimesinin bulut anlamında kullanılan *es-sehāb* kelimesiyle tam olarak aynı şeyi ifade edip etmediğine dair farklı rivayetlere yer verir. Bunların bazısına göre *el-gamām* kelimesi, Arapların dilinde semayı kaplayan toz

⁴⁵ Özhan Öztürk, *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009), s.894. Yusuf Besalel, “Şehina,” *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2002), c.3, s.666.

⁴⁶ James Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1909), s.844. Tanrı’nın mekansal-zamansal kavramlarla, özellikle bu dünyaya ait bir varlık şeklindeki görünümü olan *Şehina*’nın, bir yerin, nesnenin, bireyin veya bütün bir halkın kutsandığı zamanlarda ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bkz. Alan Unterman, “Shekinah,” *Encyclopaedia Judaica*, c.18, s.440.

⁴⁷ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, terc. Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 2015), s.199, dipnot “a”. Ayrıca bkz. James Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible*, s.844.

⁴⁸ Çıkış, 40:34.

⁴⁹ *Tora ve Aftara*, Şemot (2. Kitap), 40:34’la ilgili açıklama, s.511. Açıklamaya göre *şehina* daha önce Sina Dağı’nın üzerindeyken, yapımı tamamlanınca Çadır’ın üzerine inmiştir. Bkz. *Tora ve Aftara*, Şemot (2. Kitap), 40:35’le ilgili açıklama, s.511.

⁵⁰ *Tora ve Aftara*, Şemot (2. Kitap), 33:10’le ilgili açıklama, s.441. Tanrı’nın yeryüzündeki görünümünü ifade eden *şehina* Yahudi mistisizmi açısından da önemli bir kavramdır. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Joshua Abelson, *Yahudi Mistisizmine Giriş: Kabbalah* (İstanbul: Ayna Yayınevi, 2012), terc. Cengiz Erengil, ss.59-68.

⁵¹ 2/el-Bakara:57.

⁵² 7/el-A^c rāf:160.

bulutları, kara bulutlar ya da normal bulutlar *es-sehâb* anlamlarına gelen bir kelimedir. Bununla beraber *el-gamâmın* Allah'ın İsrailoğulları'nı gölgelendirdiği bulutlar ile aynı şey olup olmadığına dair nakiller de mevcuttur.⁵³ Eṭ-Ṭaberî'nin naklettiği bir başka görüşe göre, *el-gamâm* ifadesinin anlamı,

Bu insanlar inanmak için ille de Allah'ın meleklerle birlikte bulutların (الغمام) gölgeleri arasından gelmesini mi bekliyorlar? Oysa böyle bir durumda haklarında hemen hüküm verilir, helâk olup giderler.

mealindeki el-Bakara suresi 210. ayette geçen bulut kelimesinin anlamı gibidir. Yine onun naklettiği bir diğer görüş, buradaki buluttan kastın Bedir günündeki gibi yere inen melekler olduğunu ifade eder.⁵⁴ El-Ḳurtubî (ö.671/1273), kelimenin beyaz bulut anlamında kullanıldığını nakleder ki İsrailoğulları bu beyaz bulut vasıtasıyla gündüz vakti güneşin hararetinden korunmuşlardır.⁵⁵

Hız. Peygamber Yahudi bir kimse olan İbn Şüriyâ'yla arasında geçen bir konuşmada ona, "Sizi Firavun'un askerlerinden kurtaran, sizin için denizi yaran, size bulutla gölge eden... Allah'ı hatırlatırım." şeklinde bir cümle kurarak İsrailoğulları'nın başından geçen söz konusu olaya vurgu yapar.⁵⁶ Bununla beraber bulutun Ehl-i Kitap literatüründe Tanrı'nın varlığını temsil eden *şehinanın* bir simgesi olarak kullanılmış olduğu kanaatimizce Kur'an'ın nüzulüne tanıklık eden Müslümanlar tarafından bilinmektedir. Zira el-Bakara suresinde vaktiyle İsrailoğulları'nın talepleri üzerine Allah'ın onların başına bir kral görevlendirdiğinden bahsedilir. Bu kralın Allah tarafından seçilme alametinin ise içinde Rab'den bir *sekîne*, Musa ve Harun'dan kalma bazı şeyler bulunan ve meleklerin taşıdığı bir sandık olduğu belirtilir.⁵⁷ Yukarıda geçen ilgili örneklerden Ahit Sandığı'nın kapağında beliren, Tanrı'nın bir temsili olarak ortaya çıkan ve Yahudi literatüründe Tanrı'nın mevcudiyetinin simgesi *şehina* kavramıyla ifade edilen bulutun, Kur'an'da *sekîne* olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, *sekînenin* bulut metaforuyla ifade edildiği tek örnek bu değildir. Zira hadis literatürü içerisinde yer alan aşağıdaki örnek, bulut ve *sekîne* ilişkisini açıkça ortaya koyar niteliktedir:

⁵³ Ebū Ca'fer eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Ḳur'ân*, tah. Aḫmed Muḫammed Şâkir (Beirut: Mu'essesetu'r-Risâle, 2000), c.2, ss.90-91.

⁵⁴ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c.2, s.91.

⁵⁵ Ebū 'Abdillâh Muḫammed b. Aḫmed el-Ḳurtubî, *el-Câmi' li-Aḫkâmi'l-Ḳur'ân*, tah. Aḫmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Eṭfiyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mişiyye, 1384), c.1, s.406.

⁵⁶ Ebū Dâvûd, Akḫiye, 27 (no.3626).

⁵⁷ 2/el-Bakara:248.

Sahabeden biri el-Kehf suresini okuduğu sırada atı huysuzluk etmeye başlar. Bu sebeple okumasını bitiren sahabi başının üzerinde beliren bir bulut fark eder. Ertesi gün Hz. Peygamber'e gelerek başından geçen bu hali anlatır. Hz. Peygamber ise el-Kehf suresini okumaya devam etmesini, zira başında beliren o bulutun Kur'an okuması sebebiyle inmiş *sekīne* olduğunu ifade eder.⁵⁸ Bir başka rivayete göre ise İbn Hüdāyr bir gece Kur'an okuduğu sırada yanındaki atı şahlanır. Atın bu hali o Kur'an okumaya devam ettikçe tekrarlanır. Durumdan endişelenen İbn Hüdāyr okumaya ara verir ve yerinden kalkar. Bu esnada kafasını kaldırdığında üzerinde parlak ışıklarla dolu bir gölge fark eder. Daha sonra başından geçen bu hadiseyi Hz. Peygamber'e anlatan İbn Hüdāyr'a Hz. Peygamber, Kur'an okumaya devam etmesini, zira başının üzerindeki o gölgenin onu dinlemeye gelen melekler olduğunu söyler.⁵⁹

Yukarıda aynı hadiseyi aktarıyor gibi görünen iki rivayetten ilkinde hadisenin el-Kehf suresi okunurken meydana geldiği yer alır. İkinci rivayetin el-Buḥārī (ö.256/870) naklinde el-Bakara suresi zikredilirken, Muslim (ö.261/875) herhangi bir sure ismi zikretmez. Bunun yanında bizim için önemli olan şey şudur ki, ilk rivayetdeki bulutun yerini ikinci rivayette bir gölge, *sekīnenin* yerini ise melekler almıştır. Bu duruma İbn Battāl el-Kurtubī (ö.449/1057) ve İbn Hacer (ö.852/1449) tarafından da dikkat çekilmektedir. Her iki örnekte verilen rivayetleri beraber ele alarak yorumlayan İbn Battāl, *sekīnenin* meleklerle beraber yere inen bir gölge olduğunu söylerken,⁶⁰ İbn Hacer gölgeden kastın içinde meleklerin ve beraberinde *sekīne*nin bulunduğu bulut olduğunu belirtir.⁶¹

Kur'an ve hadislerde *sekīne* kavramının daha başka bağlamlarda da kullanıldığı, bundan dolayı ilgili kaynaklarda kavramın farklı şekillerde yorumlandığı da görülür. Mesela et-Tevbe suresinde Müminlerin Huneyn savaşı esnasında önce bozguna uğradıkları, harbin devamında ise Allah'ın, Rasul ve Müminler üzerine *sekīne* indirdiği ve onları görmedikleri ordularla destekleyerek kafirlere karşı üstünlük lutfettiği zikredilir.⁶² Yine et-Tevbe suresinde

⁵⁸ El-Buḥārī, Menākib, 25 (no.3614); Feḍā'ilu'l-Kur'ān, 11 (no.5011); Muslim, Şalātu'l-musāfirin, 240-241 (no.795); İbn Hacer, el-Buḥārī'nin rivayetinde zikredilen sahabinin Useyd b. Hüdāyr olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Hacer el-°Askalānī, *Fethu'l-Bārī Şerhu Şahīhi'l-Buḥārī*, tah. Muḥammed Fu'ād °Abdulbākī ve diğeri (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1379), c.6, s.622. Ayrıca ilgili rivayetin şerhi için bkz. *Fethu'l-Bārī*, c.9, s.57.

⁵⁹ El-Buḥārī, Feḍā'ilu'l-Kur'ān, 15 (no.5018), 15; Muslim, Şalātu'l-musāfirin, 242 (no.796).

⁶⁰ İbn Battāl el-Kurtubī, *Şerhu'l-Cāmi'i's-Şahīh*, tah. Ebū Temīm Yāsir b. İbrāhīm (Riyad: Mektebetu'r-Ruṣd, 2003), c.10, s.254.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bārī*, c.9, s.63.

⁶² 9/et-Tevbe:25-26.

Hız. Peygamber'in yurdundan çıkarılıp mağaraya sığındıkları vakit arkadaşı Hz. Ebū Bekr'e Allah'ın kendileri ile beraber olduğunu söylediği, bunun üzerine Allah'ın onun üzerine *sekīne* indirdiği ve onu görülmeyen ordular ile desteklediği ifade edilir.⁶³ El-Feth suresi 4. ayette Müminlerin imanları artsın diye onların kalplerine *sekīne* indirenin de yerdeki ve gökteki orduların sahibinin de Allah olduğu vurgulanır. Yine aynı surenin 18. ayetinde Hudeybiye günü ağacın altında Hz. Peygamber'e biat edenlerin, 26. ayetinde ise –önceki ayetlere benzer şekilde– kafirlere karşı Rasulünün ve Müminlerin üzerine Allah'ın *sekīne* indirdiğinden bahsedilir.

Hız. Peygamber'den aktarılan bir hadiste, bir araya toplanarak Allah'ın Kitabını okuyan ve onu aralarında müzakere eden kimselerin üzerine *sekīne* ineceği, onları rahmetin saracağı ve meleklerin kuşatacağı... haber verilir.⁶⁴ Bir başka hadiste; namaza gelirken acele etmemeyi buyuran Hz. Peygamber, bu durumda *sekīnenin* gerekliliğini vurgular.⁶⁵ Bir diğer örneği İbnu'l-Mubāarak nakleder ki, bir gün Hz. Peygamber bir mecliste iken yüzünü semaya kaldırıp indirir. Sonra tekrar semaya bakar. Bu hareketinin sebebi sorulunca da orada toplanan cemaatin Allah'ı zikreden bir cemaat olduğunu ve bu sebepten üzerlerine, meleklerin bir kubbe gibi taşıdıkları *sekīnenin* indiğini fakat tam aşığı indiği sırada içlerinden birinin ettiği boş bir laftan ötürü onların üzerinden kalktığını söyler.⁶⁶ Ayrıca Zeyd b. Şābit'in, yanında bulunduğu bir sırada Hz. Peygamber'i *sekīnenin* kapladığından ve bu haldeyken üzerindeki ağırlıktan bahsettiği rivayet⁶⁷ ve Hz. °Alī'nin, *sekīnenin* Hz. °Umer'in lisaniyla konuştuğuna dair ifadeleri⁶⁸ de burada bizim için örnek teşkil etmektedir.

Sekīne kavramına gerek müfessirler gerekse şarihler tarafından çeşitli anlamlar yüklenmektedir. Bir ruh ya da içerisinde ruh bulunan bir şey,⁶⁹ bir hususta ihtilafa düşüldüđu vakit konuşarak insanları haberdar etmek için Allah tarafından gönderilen bir *rūh*,⁷⁰ *rahmet*,⁷¹ *vaqar*,⁷² *sukūn* ve *iṭmi'nān*⁷³

⁶³ 9/et-Tevbe:40.

⁶⁴ Muslim, *Zikr*, 38-39 (no.2699, 2700).

⁶⁵ El-Buḥārī, *Cumu'a*, 16 (no.908); Muslim, *Mesācid*, 151 (no.602).

⁶⁶ °Abdullah b. el-Mubāarak, *ez-Zuhd ve'r-Reḳā'ik*, tah. Ḥabīburrāḥmān el-A°zamī (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.), s.330.

⁶⁷ Ebū Dāvūd, *Cihād*, 20 (no.2507); el-Ḥākim en-Nisābūrī, *el-Mustedrak °alā'ş-Şāḥīḥayn*, tah. Muştafā °Abdulkādir °Atā (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1990), c.2, s.91 (Kitābu'l-Cihād, no.2438)

⁶⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, *Kitābu Fedā'ili'ş-Şāḥābe*, tah. Vaşiyullah Muḥammed °Abbās (Beyrut: Mu°essesetu'r-Risāle, 1983), c.1, s.249 (no.310); *Musnedu'l-Imām Aḥmed b. Ḥanbel*, tah. Şu°ayb el-Arnā°ūt ve °Ādil Muşşid (Beyrut: Mu°essesetu'r-Risāle, 2001), c.2, s.201 (no.834); İbn Ḥacer, *Fethu'l-Bārī*, c.2, s.79.

⁶⁹ İbn Battāl, *Şerḫu'l-Cāmi'î'ş-Şāḥīḥ*, c.10, s.254.

⁷⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'ul-Beyān*, c.5, s.329.

veya Allah'ın yarattıklarından içinde rahmet ve güven beraberinde ise melekler bulunan bir şey⁷⁴ olarak açıklanan *sekīnenin* insan yüzüne benzer yüzünün,⁷⁵ kedi başı gibi bir başının ve kanatlarının bulunduğu⁷⁶ da nakledilmektedir.⁷⁷

Ahit Sandığı'yla beraber *sekīnenin* zikredildiği ayet⁷⁸ ve Kur'an okunması sırasında *sekīnenin* bir bulut şeklinde indiğini haber veren hadisler⁷⁹ dikkate alındığında *sekīnenin* Ehl-i Kitap geleneğindeki gibi düşünüldüğü ve bu doğrultuda bulut şeklinde tasavvur edildiği ve hatta *sekīnenin* Hz. °Umer'in lisaniyla konuştuğunu ifade eden Hz. °Alī rivayeti göz önünde bulundurulduğu takdirde⁸⁰ Ehl-i Kitap geleneğinde olduğu gibi konuşan bir varlık olarak da algılandığı görülmektedir.⁸¹

3.2. İlahi Bir Görevli Olarak Bulut

Bulut metaforunun yukarıdaki rivayetler dışında da Hz. Peygamber'e nispet edilen başka rivayetlerde de kullanıldığı göze çarpar. Mesela, infakın önemine vurgu yapılan bir hadiste ifade edildiği üzere, bir adam çölde yürürken, aniden bir ses duyar, kafasını kaldırıp baktığında ise sesin başının üstündeki bir buluttan geldiğinin farkına varır. Bulutu takip eder ve nihayetinde onun çokça infak eden bir adamın bahçesini sulamakla görevlendirilmiş bir bulut olduğuna şahit olur.⁸²

Hz. °Ā'īşe'den nakledilen bir hadiste:

Melekler yeryüzüne °*anān* (العَنَان) içerisinde –ki o buluttur– iner, yer ve gökte olacak şeyleri konuşurlar. Şeytanlar onların bu konuştuklarını duyup

⁷¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'ü'l-Beyān*, c.5, s.329.

⁷² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'ü'l-Beyān*, c.5, s.329; İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.1, s.133; Muhyiddin en-Nevevī, *el-Minhāc Şerhu Şahīhi Muslim b. el-Haccāc* (Beyrut: Dāru İhyā'it-Turāşī'l-°Arabī, 1392), c.5, s.100.

⁷³ Ebü'l-Kāsim Mahmūd ez-Zemaşşerī, *el-Keşşāf °an Ḥakā'iki Gavāmiđi't-Tenzil* (Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-°Arabī, 1407), c.1, s.293; İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.1, s.133.

⁷⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.1, s.133.

⁷⁵ Ez-Zemaşşerī, *el-Keşşāf*, c.1, s.293; eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'ü'l-Beyān*, c.5, s.326; İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.1, s.133; el-Hākīm, *el-Mustedrak*, c.2, s.499. Benzer şekilde Ehl-i Kitap metinlerinde de *şehinanın* bir yüzünün olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Abelson, *The Immanence of God*, ss.98-101.

⁷⁶ Ebü İşhāk ez-Zeccāc, *Me°āni'l-°Kur°ān ve İrābuh*, tah. °Abdulcelil °Abduh Şibli (Beyrut: °Ālemu'l-Kutub, 1988), c.1, s.329; eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'ü'l-Beyān*, c.5, s.327; İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.1, s.133.

⁷⁷ *Şekīnenin* hayvan figürleriyle nitelendirilmesinin tarihsel temelleriyle ilgili bir yorum için bkz. Ignaz Goldziher, "Müslümanlarda Sekine Kavramı," terc. Mehmed Said Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1984), ss.150-152.

⁷⁸ 2/el-Bakara:248.

⁷⁹ El-Buhārī, *Menākıb*, 25 (no.3614); Feđā'ilu'l-°Kur°ān, 11 (no.5011); Muslim, *Şalātu'l-musāfirin*, 240-241 (no.795).

⁸⁰ İbn Hanbel, *Feđā'ilu's-Şahābe*, c.1, s.253; İbn Hanbel, *Musned*, c.2, s.201; İbn Hacer, *Fethü'l-Bārī*, c.2, s.79.

⁸¹ Bununla beraber kavramın bu somut anlamıyla sınırlandırılmadığı ve Arap dilinde soyut manalar kazandığı da kabul edilmelidir.

⁸² Muslim, *Zuhd*, 45 (no.2984).

alırlar ve kahinlere bildiriler. O kahinler de bunlara kendilerinden yüz tane yalan katarlar.

buyrulur⁸³ ki burada da bulut yine kutsal bir görev üstlenmiştir.

Bulutların kutsal varlıklar olarak düşünöldüklerine işaret eden ifadeleri başka ayet ve hadislerde de görürüz. Mesela, kıyamet günü gelip gök yarıldığında meleklerin bulutlar arasından bölük bölük incekleri haber verilir.⁸⁴ Eṭ-Ṭaberī'ye göre İsrailoğulları'nın Tih Sahrası'nda Rab ile konuşmaları esnasında böyle bir hal yaşanmış, gökteki bulutlar parça parça olmuş ve melekler inmiştir.⁸⁵

°Ād kavminin, içinde buldukları vadiye doğru gelen yoğun bulutları yağmur bulutu zannederek sevindikleri fakat aslında bulutların onları helâk etmekle görevlendirilmiş azap yüklü bir kasırganın işareti olduđu⁸⁶ ifade edilmektedir. Bulutların bu şekilde tasavvur edilmeleri sebebiyle Hz. Peygamber'in gökyüzünde "yüklü" bulutlar görünce tedirgin olduğu, yerinde duramayıp bir içeri bir dışarı çıktığı ve yüz ifadesinin değıştiğı Hz. °Ā'îşe tarafından haber verilir. Rivayetin devamında Hz. °Ā'îşe bu halinin sebebini kendisine sorduğunda ise Hz. Peygamber, bulutların °Ād kavmine gelen bulutlar gibi azap getirmediğinden emin olamadığını, zira °Ād kavminin yağmur bulutu zannettikleri bulutlar ile helâk edildiklerini söyleyip endişesinin nedenini açıklar.⁸⁷

4. 'Hz. Peygamber'i Gölgeleyen Bulut' Rivayetleri

4.1. Şam Yolculuğu Esnasında Hz. Peygamber'i Gölgeleyen Bulut

Kutub-i Sitte içerisinde et-Tirmizî'nin (ö.279/892) *Sunen*'inde 'hasen-garīb' kaydıyla, siyer kaynakları içerisinde ise ilk olarak İbn İshāk (ö.151/768) ve İbn Hişām'ın (ö.218/833) *Sīre*'lerinde yer aldığını gördüğümüz rivayetlerde aktarıldığına göre, bu vakıa, Hz. Peygamber'in, amcası Ebū Ṭālib ile beraber ticaret kastıyla bir sefere çıktığı sırada meydana gelir. Sefer sırasında kervan Suriye sınırlarında bulunan Busra'da bir manastır yakınında konaklar. İbn İshāk'ın rivayetine göre, bu manastır Kureyş'in önceki seferleri sırasında da gelip geçerken uğradığı bir yerdir. Manastırdaki Bahīrā isimli din adamı⁸⁸ daha önceki zamanlarda Kureyşlilere pek ilgi göstermezken bu

⁸³ El-Buḥārī, *Bed'u'l-halk*, 6 (no.3210).

⁸⁴ 24/el-Furkân:25.

⁸⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.13, s.24.

⁸⁶ 46/el-Aḥkâf:24.

⁸⁷ El-Buḥārī, *Bed'u'l-halk*, 5 (no.3206); Muslim, *İstisḫāʾ*, 16 (no.899).

⁸⁸ Hakkında bilgi için bkz. İbnu'l-Eşîr el-Cezerî, *Usdu'l-Gābe fî Ma'rifeti's-Şahābe*, tah. °Alî Muḥammed Mu'avaḍ ve °Ādil Aḥmed °Abdulmevcūd (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), c.1, s.355; İbn Hacer el-°Asḫalānī, *el-İşābe fî Temyizi's-Şahābe*, tah. °Ādil Aḥmed °Abdulmevcūd ve °Alî Muḥammed

sefer farklı bir tutum sergiler ve kervandakilerle ilgilenip onları yemeğe davet eder.⁸⁹ Zira onun dikkatini kervanla ilgili bir şey çekmiştir. Bu defa kervandakilerden birinin üzerinde sürekli onu takip edip gölgelendiren bir ‘bulut’ vardır.⁹⁰

Anlatının genel olarak bu şekilde yer aldığı rivayetlerde, olay sırasında Hz. Peygamber henüz çocuk yaştadır.⁹¹ Bununla beraber İbn İshāk, Hz. Peygamber’in gençlik yıllarında Hz. Hādīce’nin kervanlarının başında çıktığı bir Şam yolculuğundan da bahseder. Hz. Hādīce’nin kölesi Meysera ile beraber çıkılan seferle ilgili rivayette yine Hz. Peygamber’in bir rahip ile karşılaşması yer alırken, bu defa bulut yerine iki meleğin Hz. Peygamber’i gölgelendirdiği aktarılır.⁹²

İbn Sa’d (ö.230/845) Hz. Peygamber’in biri amcasıyla diğeri ise gençlik zamanlarında olmak üzere iki Şam seferinden bahseder.⁹³ Ebū Nu’aym (ö.430/1038) yolculuğun Hz. Peygamber çocuk yaştayken gerçekleştiği şeklindeki rivayete yer vermenin yanı sıra, Hz. Peygamber’in 20 yaşında iken Hz. Ebū Bekr ile beraber bir ticaret seferine çıktığı sırada Bahīrā ile karşılaşmasına dair bir nakilde de bulunur.⁹⁴ Bahīrā ile karşılaşmasının Hz. Peygamber’in gençlik döneminde vuku bulduğunu söyleyen bir diğer isim ise Burhānuddīn er-Rabgūzī’dir (ö.1310 sonrası) ki ona göre bu olay Ebū Cehl başkanlığında çıkılan ve Hz. Peygamber’in Hz. Hādīce’nin kervanından sorumlu olduğu bir sefer sırasında yaşanmıştır.⁹⁵

Mu’avvaḍ (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1415), c.1, ss.475-476; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, terc. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), c.1, ss.47-48; Mustafa Fayda, “Bahīrā,” *DĪA*, c.4, ss.486-487.

⁸⁹ Muḥammed b. İshāk, *Sīratu İbn İshāk (Kitābu’s-Siyer ve’l-Megāzī)*, tah. Suheyl Zekkār (Beyrut: Dāru’l-Fikr, 1978), s.74.

⁹⁰ Et-Tirmizī, Menākīb, 5 (no.3620); İbn İshāk, *Sīratu İbn İshāk*, s.74; İbn Hişām, *es-Sīratu’n-Nebeviyye*, tah. Muştafa es-Sekkā ve diğeri (Kahire: Matba’atu Muştafa el-Bābī el-Halebī, 1955), c.1, ss.180-181.

⁹¹ İbn İshāk, İbn Hişām ve et-Tirmizī’nin yukarıdaki rivayetleri de dahil olmak üzere bkz. İbn Hibbān el-Bustī, *es-Sīratu’n-Nebeviyye ve Ahbāru’l-Ḥulefā’* (Beyrut: Mu’essesetu’l-Kutubi’s-Şekāfiyye, 1417), c.1, ss.58-59; Ebū Nu’aym el-İşbehānī, *Delā’ilu’n-Nubuvve*, tah. Muḥammed Ravvās Kālī acī ve ‘Abdulber ‘Abbās (Beyrut: Dāru’n-Nefā’is, 1986), c.1, s.168.

⁹² İbn İshāk, *Sīratu İbn İshāk*, s.81.

⁹³ Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳātu’l-Kubrā*, tah. İhsān ‘Abbās (Beyrut: Dāru Şādir, 1968), c.1, s.119, 129.

⁹⁴ Ebū Nu’aym el-İşbehānī, *Ma’rifetu’s-Şahābe*, tah. ‘Ādil b. Yūsuf el-‘Azāzī (Riyad: Dāru’l-Vaṭan li’-Neşr, tsz.), c.1, s.445. Hadiseye bir diğer eserinde de yer veren Ebū Nu’aym, Hz. Peygamber’in küçük yaşta çıktığı ve Bahīrā isimli bir rahip ile karşılaştığı yolculuk sırasında gölge eden bir buluttan bahseder. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in Hz. Hādīce’nin kölesi Meysere ile genç yaşta çıktığı yolculuğu aktarıırken Bahīrā ismine ve bulutun gölgelendirmesi olayına yer vermez. Bkz. *Delā’ilu’n-Nubuvve*, c.1, s.172.

⁹⁵ Seyfettin Erşahin, “Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabguzi Örneği,” *Diyanet İlmî Dergi - Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı-* (2003), s.214.

Söz konusu rivayetlerde seyahat ve Bahîrâ ile karşılaşma vakti hakkında farklı görüşler bulunsa da, Hz. Peygamber'in kendisini takip eden bir bulut ya da bulutun yerini alan melekler tarafından gölgelendirildiğine dair anlatı değişmez. Çoğu rivayette Bahîrâ bu bulutu fark ederek Hz. Peygamber'in herhangi biri olmadığına kanaat getirir ki bu farkındalık sonucu Hz. Peygamber'in beklenen nebi olduğunu onun risaletinden çok önce anlamış olur.⁹⁶

Et-Tirmizî söz konusu rivayeti, muhtevasıyla da uyumlu bir şekilde “*Bābu mā cā'e fī bed'i nubuvveti'n-nebī*/Nübüvvetin başlangıcı ile ilgili rivayetler bölümü” başlığıyla verir.⁹⁷ Aynı husus, el-Mubārakfūrî (ö.1935) şerhinde de tekrarlanır.⁹⁸ Et-Tirmizî'nin başlığına yansıttığı ve genel olarak kaynaklarda görülen bakış açısına göre olay, Hz. Peygamber'in peygamberliğine işaret eden öncü bir haber niteliği taşır. Bununla birlikte, bu rivayetlerin hem sened hem de metin açısından sağlıklı olmadıkları gerekçesiyle tenkit edildikleri de görülmektedir.⁹⁹

4.2. Süt Annesinin Yanındayken Hz. Peygamber'i Gölgeleyen Bulut

Hz. Peygamber'in bir bulut tarafından gölgelendirildiğine dair rivayetler yalnızca Şam yolculuğu ile ilgili olanlar değildir. Mesela Hz. Peygamber'in sütannesi Hâlıme'nin yanında iken de üzerinde kendisini takip edip gölgelendiren bir bulutun olduğu nakledilmektedir. Bu bulut, o hareket ettiğinde

⁹⁶ Hz. Peygamber'in Bahîrâ ile bir münasebetine işaret eden söz konusu nakiller daha sonra Hıristiyanlar tarafından abartılıp efsaneleştirilmiş, Hz. Peygamber'in bir peygamber olmadığı ve dinini Bahîrâ isimli bu kimseden öğrendiği iddiaları ortaya çıkmıştır. Söz konusu iddiaların yer aldığı metinleri ve bunlara dair değerlendirmeleri içeren bir çalışma olması bakımından, bkz. Richard James Horatio Gottheil, *Bir Hıristiyan Bahîrâ Efsanesi: Bir Tahrif Örneği (XI-XII. Yüzyıl)*, haz. ve terc. Fatımatüz Zehra Kamacı (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2008). Şarkiyatçıların konuyla ilgili görüşleri hakkında genel bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Özcan Hıdır, “İsrailiyat-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları),” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2000), s.93-99.

⁹⁷ Et-Tirmizî, Menâkıb, 5 (no.3620).

⁹⁸ Ebû'l-°Alā° el-Mubārakfūrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi-Şerhi Cāmi'i'l-Tirmizî* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.), c.10, s.66.

⁹⁹ Et-Tirmizî'nin Bahîrâ rivayetine yönelik tahliller için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), ss.254-267; Bahîrâ hadisesinin farklı kaynaklardaki rivayetlerine dair değerlendirmeler için bkz. Şaban Öz, *Hz. Peygamber'in Sıretiyle İlgili Mevzû Haberlerin Tarihi Değeri* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), ss.64-76; genel olarak Hz. Peygamber'in bir bulut tarafından gölgelendirildiğine dair rivayetlere yönelik tenkitler için bkz. Mithat Eser, “Hz. Peygamber'in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesine Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 22:1 (2011), ss.48-49; Ahmet Önkal, “İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 4:3 (1992), ss.192-193; Bünyamin Erul, “Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım,” *Diyanet İlmî Dergi -Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı-* (2003), ss.45-49.

hareket etmekte, durduğunda ise durmaktadır.¹⁰⁰ Bununla beraber bu rivayet de sened ve metin yönüyle eleştirilmiştir.¹⁰¹

4.3. Akabe Günü Hz. Peygamber’i Gölgeleyen Bulut

Yukarıdakilerden farklı olarak el-Buhārī ve Muslim’in *eş-Şahīh*’lerinde nakledilen bu rivayete göre, Hz. °Ā’iše, Hz. Peygamber’e Uḥud gününden daha zor bir gün yaşayıp yaşamadığını sorar. Hz. Peygamber ise °Aḳabe gününün Uḥud gününden daha zor bir gün olduğunu, çünkü o gün Tā’ifli °Abdu Kulāl’in oğlu İbn °Abdi Yālīl’e sığınmak istediğini fakat onun kabul etmediğini söyler. Hz. Peygamber bu olay sonrasında kederli bir şekilde yürürken kafasını kaldırdığında kendisini gölgeleyen bir bulut fark ettiğini ve iyice bakınca bu bulutun içinde Cebrail’i gördüğünü ifade eder.¹⁰²

İslam kaynaklarında bulut metaforunu içeren yukarıdaki örnekler dikkate alındığı takdirde, ‘bulut’un yalnızca Hz. Peygamber’in gölgelendirildiği ile ilgili rivayetlerde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Görülen o ki, bulutlar, bazen Allah tarafından gönderilen ilahi yardım ya da azap halleri, bazen ise Allah katında seçkin kimse ve grupların himayesi için vazifelendirilmiş varlıklar olarak tasavvur edilmekte ve bu meyanda bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla asıl konumuzu teşkil eden Hz. Peygamber’in başında onu takip eden bir bulutun olduğuna dair rivayetlerin hem İslami dönemdeki bu genel tasavvur hem de daha öncesindeki Ehl-i Kitap geleneğinde yer alan bulut metaforu dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde söz konusu rivayetlerin, içinde buldukları anlam dünyasıyla ilişkileri koparılmış olacak ve bunun sonucunda murad ettikleri manaya ulaşma imkanı azalacaktır.

Sonuç

Yukarıda örnekler sunduğumuz gerek İslami dönem kutsal metinleri, gerekse daha öncesindeki Ehl-i Kitap metinleri göz önünde bulundurulduğunda bulutun günümüzdeki gibi yalnızca meteorolojik bir anlam taşımadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu meyanda bulutlar zaman zaman ilahi bir işaret olarak kabul edilmekte, kutsal bazı görevlerle ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu yaklaşım sebebiyle Ehl-i Kitap geleneğinde Allah’ın yeryüzündeki varlığının bir işareti olarak bulut metaforuyla kendini gösteren *şehina*, Arap toplumunda *sekīne* olarak isimlendirilmekte ve hadis örneklerinde de aynen

¹⁰⁰ İbn Sa‘d, *eş-Ṭabaḳātu’l-Kubrā*, c.1, s.112.

¹⁰¹ Eser, “Hz. Peygamber’in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesine Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi,” s.57.

¹⁰² “فَرَفَعْتُ رَأْسِي فَإِذَا أَنَا بِسَحَابَةٍ قَدْ أَطْلَقْتَنِي فَنظَرْتُ فَإِذَا فِيهَا جِبْرِيلُ.” El-Buhārī, *Bed’u’l-halk*, 7 (no.3211); Muslim, *Cihād*, 111 (no.1795).

bu gelenek ve dilin devamı niteliğinde zaman zaman bulut olarak tasavvur edilmektedir. Tüm bu arka plan göz önünde bulundurulduğunda ise Hz. Peygamber'in bir bulut tarafından takip edildiği ve gölgelendirildiği şeklindeki anlatının bir doğa olayını kastetmediği ve buna binaen gelenek içerisinde de çoğunlukla öyle anlaşılmadığı ortaya çıkmaktadır.

Netice itibariyle, Ehl-i Kitap geleneğinde İsrailoğulları'nın Tanrı tarafından seçilmişliklerinin, ihtiyaç duydukları zamanlarda Tanrı'nın onların yanında oluşunun ve onları destekleyişinin bir işareti olarak kullanılan bulut metaforunun, aynı anlamını Arap kültüründe de koruduğunu ve bu sebeple Hz. Peygamber'in Allah katındaki özel kişiliğini ifade etmek için aynı metaforun kullanıldığını anlamak kanaatimizce zor olmayacaktır. Kaldı ki kaynaklarda aktarılan hadiselerden birinin Ehl-i Kitap kimliğiyle tanımlanan Bahîrâ kaynaklı olması da söz konusu metaforun Ehl-i Kitap geleneğindeki anlamıyla kullanılmış olduğunu düşünmemize yol açan bir diğer faktördür. Bu meyanda, gerek Hz. Peygamber'in Şam yolculuğu gerekse sütanesi Hâlıme'nin yanındayken bir bulut tarafından gölgelendirildiğine dair rivayetlerden maksat kanaatimizce o günün dünyasında bilinen birtakım metaforlar aracılığıyla onun seçilmişliğine vurgu yapmaktır. Bununla beraber genel olarak Hz. Peygamber'in Şam yolculuğu sırasında ve sütanesinin yanındayken bir bulut tarafından gölgelendirildiğine dair rivayetler, senetlerinin sağlıklı bulunmayışı sebebiyle *mevdû*^c kabul edildiği için¹⁰³ yine "bulut"un yer aldığı diğer rivayetler ve bu rivayetlerin ortaya çıktığı dönemin düşünce, algı ve dil dünyası hesaba katılmadan değerlendirilmekte,¹⁰⁴ söz konusu rivayetlerin aslında bize başka bir şey anlatmış olabileceği göz ardı edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abelson, Joshua. *The Immanence of God in Rabbinical Literature*. Londra: MacMillan, 1912.
- . *Yahûdî Mistisizmine Giriş: Kabbalah*. Terc. Cengiz Erengil. İstanbul: Ayna Yayınevi, 2012.
- Besalel, Yusuf. "Şehina," *Yahudilik Ansiklopedisi*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2002.

¹⁰³ Kanaatimizce dinî anlamda bir yere sahip olmasalar da *mevdû*^c rivayetlerin dahi bize içinde oldukları toplumun yapısı, düşünce dünyası, yaşam biçimi ve bu gibi birçok hususta fikir verecek veriler olarak değerlendirilmesinde fayda vardır. En azından o günün dilini çözmemiz açısından her türlü nakle bizim için birer ipucu gözüyle bakmanın katkısı olabileceğini düşünüyoruz.

¹⁰⁴ Şam yolculuğuyla ilgili rivayete yöneltilen tenkitler için bkz. Yıldırım, *Hadis Problemleri*, ss.257-267; Öz, *Hz. Peygamber'in Sıretiyile İlgili Mevzû Haberlerin Tarihi Değeri*, ss.64-76.

- el-Buḥārī, Muḥammed b. İsmā'īl. *el-Cāmi'u's-Şaḥīḥ*. Tah. Muḥammed Zuheyr b. Nāşir en-Nāşir. Beyrut: Dāru Ṭavķi'n-Necāt, 1422.
- Ebū Dāvūd Suleymān b. el-Eş'āş es-Sicistānī. *Sunenu Ebī Dāvud*. Tah. Muḥammed Muḥyiddīn °Abdulḥamīd. Beyrut: el-Mektebetu'l-°Aşriyye, tsz.
- Ebū Nu°aym el-İşbehānī, Aḥmed b. °Abdillāh. *Delā'ilu'n-Nubuvve*. Tah. Muḥammed Ravvās Ḳal°acī ve °Abdulberri °Abbās. Beyrut: Dāru'n-Nefā°is, 1986.
- . *Ma°rifetu's-Şaḥābe*. Tah. °Ādil b. Yūsuf el-°Azāzī. Riyad: Dāru'l-Vaṭan li'n-Neşr, 1988.
- Erşahin, Seyfettin. "Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kıyas-ı Enbiyalar: Kıyas-ı Rabguzi Örneği," *Diyanet İlmî Dergi - Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı-* (2003), ss.197-224.
- Erul, Bünyamin. "Hz. Peygamber'in Risalet Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım," *Diyanet İlmî Dergi -Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı-* (2003), ss.33-66.
- Eser, Mithat. "Hz. Peygamber'in Bir Bulut Tarafından Gölgelemesine Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi," *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 22:1 (2011), ss.44-54.
- Fayda, Mustafa. "Bahîrâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4, ss.486-487.
- Goldziher, Ignaz. "Müslümanlarda Sekine Kavramı," terc. Mehmed Said Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), ss.143-153.
- Gottheil, Richard James Horatio. *Bir Hıristiyan Bahîrâ Efsanesi: Bir Tahrif Örneği (XI-XII. Yüzyıl)*. Haz. ve Terc. Fatımatüz Zehra Kamacı. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2008.
- el-Ḥākim en-Nisābūrī, Ebū °Abdillāh İbnu'l-Beyyi°. *el-Mustedrak °alā's-Şaḥīḥayn*. Tah. Muştafā °Abdulḳādir °Aṭā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1990.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Terc. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Hastings, James (ed.). *Dictionary of the Bible*. New York: Charles Scribner's Sons, 1909.
- Hıdır, Özcan. "İsrailiyat-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları)," Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2000.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. Terc. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- İbn Battāl el-Ḳurtubī, Ebū'l-Ḥasen °Alī b. Ḥalef el-Bekrī. *Şerḫu'l-Cāmi'i's-Şaḥīḥ*. Tah. Ebū Temīm Yāsir b. İbrāhīm. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.
- İbn Ḥacer, Aḥmed b. °Alī el-°Aşkalānī. *Fetḫu'l-Bārī Şerḫu Şaḥīḥi'l-Buḥārī*. Tah. Muḥammed Fu°ād °Abdulbāķī, Muḥibbuddīn el-Ḥaṭīb ve °Abdul°azīz b. °Abdillāh b. Bāz. Beyrut: Dāru'l-Ma°rife, 1379.
- . *el-İşābe fī Temyizi's-Şaḥābe*. Tah. °Ādil Aḥmed °Abdulmevcūd ve °Alī Muḥammed Mu°avvaḍ. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1415.
- İbn Ḥanbel, Aḥmed. *Kitābu Feḍā°ili's-Şaḥābe*. Tah. Vaşiyullāh Muḥammed °Abbās. Beyrut: Mu°essesetu'r-Risāle, 1983.
- . *Musnedu'l-İmām Aḥmed b. Hanbel*. Tah. Şu°ayb el-Arnā°ūt ve °Ādil Murşid. Beyrut: Mu°essesetu'r-Risāle, 2001.

- İbn Hibbān, Muḥammed et-Temīmī el-Bustī. *es-Sīratu'n-Nebeviyye ve Aḥbāru'l-Hulefā'*. Beyrut: Mu'essesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, 1417.
- İbn Hişām, °Abdumelik. *es-Sīratu'n-Nebeviyye*. Tah. Muştafā es-Sekkā, İbrāhīm el-Ebyārī ve °Abdulḥafiz Şelebī. Kahire: Matba'atu Muştafā el-Bābī el-Ḥalebī, 1955.
- İbn İshāk, Muḥammed b. Yesār. *Sīratu İbn İshāk (Kitābu's-Siyer ve'l-Megāzī)*. Tah. Suheyl Zekkār. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1978.
- İbn Sa'd, Ebū °Abdillāh Muḥammed el-Başrī. *eṭ-Ṭabaḳātu'l-Kubrā*. Tah. İhsān °Abbās. Beyrut: Dāru Şādir, 1968.
- İbnu'l-Eşir, Ebū'l-Ḥasen °İzzuddīn °Alī b. Muḥammed eş-Şeybānī el-Cezerī. *Usdu'l-Gābe fī Ma'rifeti's-Şahābe*. Tah. °Alī Muḥammed Mu'avvaḍ ve °Adil Aḥmed °Abdulmevcūd. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, 1994.
- İbnu'l-Mubārak, °Abdullāh. *ez-Zuhd ve'r-Reḳā'ik*. Tah. Ḥabīburrāḥmān el-A'zamī. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.
- Kitāb-ı Mukaddes*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- el-Ḳurtubī, Ebū °Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazracī. *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*. Tah. Aḥmed el-Berdūnī ve İbrāhīm Eṭfiyyiṣ. Kahire: Dāru'l-Kutubi'l-Miṣriyye, 1384.
- el-Mubārakfūrī, Ebū'l-°Alā° Muḥammed °Abdurrahmān b. °Abdirrahīm. *Tuḥfetu'l-Aḥvezī bi-Şerḫi Cāmi' i't-Tirmizī*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-°İlmiyye, tsz.
- Muslim b. el-Ḥaccāc, Ebū'l-Ḥuseyn en-Nisābūrī. *Şahīḫu Muslim*. Tah. Muḥammed Fu'ād °Abdulbāḳī. Beyrut: Dāru İhyā'i Kutubi'l-°Arabiyye, tsz.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*. Terc. Şehabettin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- en-Nevevī, Ebū Zekerıyyā Muḫyiddīn. *el-Minhāc Şerḫu Şahīḫi Muslim b. el-Ḥaccāc*. Beyrut: Dāru İhyā'i't-Turāşī'l-°Arabī, 1392.
- Önkal, Ahmet. "İslam Tariḫçiliğinde Tarafsızlık Problemi," *İslamî Araştırmalar Dergisi* 4:3 (1992), ss.189-197.
- Öz, Şaban. *Hz. Peygamber'in Sıretiyle İlgili Mevzū Haberlerin Tariḫi Değeri*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Öztürk, Özhan. *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009.
- Schimmel, Annemarie. *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*. Terc. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2004.
- Şener, Abdulkadir, Cemal Sofuoğlu ve Mustafa Yıldırım. *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meālī*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- eṭ-Ṭaberī, Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerir. *Cāmi'u'l-Beyān fī Te'vīli'l-Ḳur'ān*. Tah. Aḥmed Muḥammed Şākir. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2000.
- et-Tirmizī, Muḥammed b. °İsā. *Sunenu't-Tirmizī*. Tah. Aḥmed Muḥammed Şākir, Muḥammed Fu'ād °Abdulbāḳī ve İbrāhīm °Aṭve °Avaḍ. Kahire: Matba'atu Muştafā el-Bābī el-Ḥalebī, 1975.
- Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*. Terc. ve Düzenleme: Moşe Farsi. Açıklama Çeviri: Diana Yanni, Selin Saylağ. Ed. Yitshak Haleva, Moşe Benveniste, Yeuda Adoni, Nafi Haleva, İzak Peres, İzak Alaluf. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2010.
- Unterman, Alan. "Shekinah," *Encyclopaedia Judaica* (Second Edition), c.18, ss.440-441.

Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.

Yivli, Oktay. "Metaforların Yorumlanması Sorunu," *Türk Dili Dergisi* 67:783 (2017), ss.57-65.

ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*. Tah. °Abdulcelîl °Abduh Şiblî. Beyrut: °Âlemu'l-Kutub, 1988.

ez-Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsim Maḥmûd b. °Umer. *el-Keşşâf °an Ḥaḳâ'iki Ğavâmiḍi't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-°Arabî, 1407.